

محیط زیست در آینه قرآن

علی اصغر شمس^۱

چکیده

طبیعت، محیط اولیه زندگی انسان است و امروز از چنان جایگاهی برخوردار می باشد که تنها به قلمرو مسائل پزشکی و فلسفی محدود نمی شود؛ بلکه با بسیاری از مسائل اجتماعی و سیاسی، انتقادات حقوقی و حتی فرهنگی درهم آمیخته است. دین مبین اسلام، با منابعی همچون قرآن و سنت، حاوی دستورالعمل هایی است که ضمن اشاره به مواهب الهی طبیعت و دستور به بهره مندی از آن، متذکر می شود که متجاوز به طبیعت مفسد در زمین است و متجاوز محروم از رحمت الهی و مستحق غضب و عذاب الهی است. قرآن کریم، مهمترین و کامل ترین کتاب الهی، متضمن واژگان کلیدی است که در شناسایی محیط زیست و عناصر شکل دهنده آن و ارشادات اخلاقی و الزمات حقوقی مربوط به آن مؤثر می افتد و واژه های خلقت، رحمت، آیه، خلافت، مالکیت از جمله کلماتی هستند که موضع قرآن کریم در این زمینه را به دست می دهند.

کلید واژه ها: قرآن کریم، اخلاق، سنت، محیط زیست، دین اسلام

مقدمه

محیط زیست طبیعی - که حیات بیولوژیکی گیاهان و جانوران در آن شکل گرفته و استمرار می‌یابد - از چنان اهمیتی برخوردار است که به عنوان مهمترین موضوع زیستی انسان و دیگر موجودات زنده مورد توجه قرار گرفته است؛ از طرف دیگر، تمدن صنعتی ناشی از تأسیسات، بناها، مکانها، محل زندگی انسانها و تمدن مربوط به مناسبات اجتماعی انسانها و تأثیر متقابل محیط زیست طبیعی با محیط زیست انسانی هر دین پژوه را به مطالعه عمیق متون دینی جهت دریافت موضع دین در این زمینه فرا می‌خواند. قرآن کریم، مهمترین منبع شناخت موضع دین اسلام در زمینه محیط زیست طبیعی و انسانی است. قرآن پژوهی که موضوع محیط زیست طبیعی و انسانی را به آموزه های قرآن کریم عرضه می‌دارد، به دنبال دست یابی به دیدگاه آن کتاب الهی در زمینه توصیف محیط زیست و باید و نبایدها در مناسبات انسانها با آن است.^۲ حفظ محیط زیست، پاسخ به یکی از نیازهای امروز جامعه برای نگاهداری بیشتر از محیط زیست و رعایت حقوق عمومی است و تخریب محیط زیست، معلول نابرابریهای اجتماعی و استفاده های غلط از طبیعت و یکی از عوامل تضييع حقوق انسانهاست.^۳

هم اکنون، طبیعت به وسله عملکرد انسان تهدید می‌شود، انسانی که در حال جدا شدن از طبیعت است. مشکلاتی که به وسيله انسان در طبیعت ایجاد می‌شوند، نمی‌توانند فقط به وسيله تکنولوژی حل شوند. تغییر در رفتار انسانها ضروری است و این تغییر، باید بر پایه اخلاق زیست محیطی باشد. در حقیقت، رابطه بین بشر و طبیعت باید دوباره مورد بازبینی قرار گیرد. اخلاق زیست محیطی، شاخه ای از اخلاق کاربردی است که بیان کننده مسؤلیت اخلاقی و معنوی ما در رابطه با محیط زیست است. هدف اخلاق زیست محیطی، ایجاد توجیه اخلاقی و محرک اخلاق مدار و معنوی برای حفاظت و حمایت از محیط زیست است.

تدوین برخی قوانین بین المللی در حفاظت از محیط زیست، نمی‌تواند پاسخگوی این همه مشکلاتی باشد که بشر به دست خود به وجود آورده است؛ پس باید به دنبال تغییرات رفتاری و فکری انسان بود.

^۲. حسین تقیبی، محیط زیست، و حقوق آن از منظر قرآن کریم، ۱۳۸۹، (WWW.mehrnews.com/fa)

^۳. آیت الله سید علی خامنه ای، پیام به اولین همایش حقوق محیط زیست، روز نامه ایران، ۱۳۸۲/۳/۲۲.

بازگشت به خود و بهره‌گیری از تعالیم دینی، موجبات ارتقای فرهنگ عمومی و تغییر نگاه و رفتار انسان در ارتباط با طبیعت می‌شود.

دین مبین اسلام، با منابعی همچون قرآن که «تَبَيَّنَا لِكُلِّ شَيْءٍ» است، حاوی دستورالعمل‌های است که ضمن اشاره به مواهب الهی طبیعت و دستور به بهره‌مندی از آن، متذکر می‌شود که متجاوز به طبیعت، مفسد در زمین است و متجاوز محروم از رحمت الهی و مستحق غضب و عذاب الهی است.

حرکت انسان براساس خواسته‌های فطری و در جهت کمال به سوی قادر مطلق می‌باشد. انسان در این طیّ طریق، با راهنمایی فرستادگان الهی و بهره‌مند شدن از دستورات دین می‌تواند به سلامتی به سر منزل مقصود برسد و از تمامی مواهب مه و خورشید و فلک در جهت رضایتمندی خالق و رفع نیازمندیهای خویش سخاوتمندانه بهره‌ببرد.

چنین بشری، بی‌شک، ریشه‌های ملک را با تبر خودخواهی، زیاده‌خواهی و بی‌توجهی نمی‌کوبد و پیشینیان و پسینیان خود را در مشترک بودن طبیعت و محیط زیست فراموش نمی‌کند.

اگر مسیر فطری کمال، به بی‌راهه کشیده شود و انسان تنها بشری باشد که آموزه‌هایش، فردگرایی و رسیدن به لذت و هدف به هر شیوه‌ای باشد و چراغ هدایت الهی در مسیر آنان خاموش شد و یا اگر سوسویی می‌زند، رهگذران بی‌توجه به آن، به مسیر خود در جهت مادیات ادامه دهند، پس از مدتی شاهد فروپاشی فرا روایت‌های بسیاری، در دنیای مادی خواهیم بود و حوادث طبیعی به وجود آمده و خسارات وارده بر محیط زیست بی‌شک برآیند این لجام گسیختگی خواهد بود.

بر اساس تعالیم دینی، انسان خداپاور، طبیعت را منزلگاه شخصی خود ندانسته و خود را محق در تاخت و تاز به محیط پیرامونش نمی‌داند. در نظرگاه او، طبیعت امانت الهی است که به طور موقت، به او سپرده شد و باید از آن مراقبت کند و سالم به دست دیگر بندگان و نسل‌های آینده بسپارد.

اخلاق محیط زیستی در قرآن

قرآن کریم، سند نهایی وحی، مشتمل بر گزاره‌هایی توصیفی از طبیعت و دستوری نسبت به رابطه انسان با طبیعت است که از مجموع آنها، می‌توان به قواعد اخلاقی و حقوقی مورد نظر قرآن در زمینه محیط زیست طبیعی و انسانی دست یافت. قرآن کریم، مهمترین و کاملترین کتاب الهی متضمن واژگان کلیدی است که در شناسایی محیط زیست و عناصر شکل دهنده آن و ارشادات اخلاقی و الزمات حقوقی مربوط به آن مؤثر می‌افتد و واژه‌های خلقت، رحمت، آیه خلافت، مالکیت از جمله کلمات هستند که موضع قرآن کریم در این زمینه را به دست می‌دهند.^۴

محیط زیست موهبتی است الهی که استفاده از آن و حفاظت و سالم نگاه داشتن آن، می‌تواند تأثیرات بسیار مثبتی در زندگی انسان داشته باشد. حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از نابود کردن آن، آن چنان دارای اهمیت است که فقهای بزرگوار، نابود کردن محیط زیست را حتی در هنگام جنگ نیز اجازه نداده‌اند. دلیل عقلی، سیره عقلا و رعایت عدالت بر حفظ محیط زیست و حرمت تخریب آن دلالت دارد.^۵ از طرفی، چشمان جهانیان دوخته شده است؛ آنان می‌خواهند اسلام را از رفتار ما بشناسند. این رفتار و کردار ماست که می‌تواند اسلام واقعی را به جهانیان بنمایاند. نگاهی گذرا به آیات قرآن و زندگی معصومان روشن می‌سازد که عدالت در رفتار و کردار، از مهمترین فضایل اخلاقی است. اما عدالت نه فقط در میان انسانها، بلکه در برخورد با نعمت‌های الهی و دیگر موجودات که چون ما حیات دارند و شاید در تصدیق و تکریم مقام ربوبیت از ما بیشتر باشند نیز مطرح است.^۶

احصای مفاهیم زیست محیطی به کار رفته در آیات شریفه قرآن، حکایت از آن دارد که قریب به یک پنجم آیات قرآن ناظر بر مسائل زیست محیطی هستند. بررسی دیدگاه زیست محیطی اسلام، بیانگر آن است که دیدگاه دینی، ضمن "پرهیز دادن از آسیب زدن به محیط زیست" و "رعایت بهداشت محیط" را مورد تأکید

^۴ . حسین تقیعی، منبع پیشین.

^۵ . م محمدزاده رهنی، بررسی مبانی فقهی حفاظت از محیط زیست، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، سال ششم، شماره ۲۵، ۱۳۸۹.

^۶ . ع فاضل دربندی، اخلاق زیست محیطی در قرآن کریم، فصلنامه نظام مهندسی کشاورزی و صنایع طبیعی، سال چهاردهم، شماره سیزدهم، ۱۳۸۵، صص ۱۴-۱۵.

قرار داده است. دقت در موارد پیش گفته، نشان می دهد که موارد مزبور دقیقاً منطبق بر چهار اصل توسعه پایدار؛ یعنی "نگه داشتن ضایعات و آلودگیها به میزان ظرفیت آنها در محیط" و "تأمین نیازهای انسانی و اجتماعی افراد و فراهم آوردن محیطی سالم برای آنها" است.

در اینجا به چند مورد از رهنمودهای اجرای اسلام در این زمینه اشاره می شود: "آیا ندیدند که خدای توانا آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، برای شما مسخر نموده و نعمتهای ظاهری و باطنی خود را برای شما گسترش داده است؟" (لقمان/۲۱)، "او کسی است که از آسمان آبی نازل کرد و به وسیله آن، گیاهان گوناگون رویاندیم و از آن، ساقه ها و شاخه های سبز خارج ساختیم و از آنها دانه های متراکم و از شکوفه نخل، شکوفه های با رشته های باریک بیرون فرستادیم و باغهای از انواع انگور و زیتون و انار، گاه (شبیبه به یکدیگر) و (گاه) بیشباهت. هنگامی که میوه می دهد به میوه آن طرز رسیدنش بنگرید که در آن نشانه های (از عظمت خدا) برای افراد با ایمان است" (انعام/۶۶)

اسلام وجه تمایز انسان را با دیگر موجودات، داشتن روح الهی و عنصر ملکوتی می داند و در عین حال، طبیعت را نیز بی جان نمی داند. در حقیقت گذرگاه انسان و امانت خداست که بهره مندی از آن باید توأم با تعمیر و بازسازی جهت سپردن آن به نسلهای آینده باشد.^۷

با مطالعه متون اسلامی، می توان استناد کرد که حکمت الهی و دین سالم و هم چنین کتاب مقدس قرآن، به حفظ و ارتقای شرایط زیست توجه ویژه ای دارد و تمام اجزای زیست محیطی را به چشم موجوداتی با شعور می داند که همه آنها، به نوعی به تسبیح پروردگار مشغول هستند. با توجه به اینکه فرهنگ خراسانیان قدیم پس از اسلام در تمام زمینه متأثر از تعالیم و حیانی اسلام بوده است، با کمک این تعالیم می توان به اصولی اخلاقی دست یافت که در حل چالشهای زیست محیطی، موثر است. آموزش این اصول اخلاقی به عنوان یک راه حل مکمل، می تواند اقشار مختلف را در مسیر مناسب به رهنمون سازد.^۸

^۷ م. حشمتی، م. ذاکری، جستجوی مفاهیم زیست محیطی رد آموزههای اسلامی، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال سوم، شماره های ۱ و ۲، ۱۳۸۷، ص ۳۰-۲۳.

^۸ م. شاه ولی، ز لاجینی، فرهنگ زیست محیطی در استفاد بهینه از آب با تأکید بر اصول پایداری در اسلام، ماهنامه مهندسی، فرهنگی، سال سوم، شماره ۲۹ و ۳۰، صص ۲۸-۲۱.

بشر مدرن، قیودات اخلاقی - دینی را از دست و پای خود گشود تا با استعانت از عقل ابزاری، سروری خود را بر جهان اثبات کند. گذشت زمان، دستاوردهای تکنولوژیکی، صنعتی، را برای او به ارمغان آورد؛ اما این، تنها یک روی سکه پیشرفت های مادی بود. روی دیگر آن، نابودی باورها و اعتقادات در کنار انهدام طبیعت برای حرکت چرخ های صنعت مدرن بود. اکنون، زمان چاره اندیشی در حل بحرانهای اخلاقی - محیط زیستی فرا رسیده است. به شهادت متفکرا، دین توان پاسخ گویی به این بحران ها را دارد تا بشر را متوجه مسولیتش بر روی زمین کند. بر اساس مبانی و تعلیمات دینی، انسان امانت دار مواهب طبیعی است و باید در حفظ این امانت در عین استفاده و بهره وری از آن کوشا باشد.^۹

قرآن کریم، از تعادل محیط زیست با واژه موزون یاد می نماید؛ زیرا می فرماید: "وَالْأَرْضَ مَدَدْنَا هَا وَالْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُونٍ" (حجر/۱۹)؛ و زمین را گسترديم و در آن، کوه های استوار بر نهادیم و در آن از هر چیز متناسب و موزون رویانديم. بدیهی است هرگونه تصرف در طبیعت که موزون و متناسب بودن عناصر و موجودات طبیعت را بهم زند، افساد در ارض است و قرآن کریم، تخریب محیط زیست را افساد در زمین می داند؛ لذا می فرماید: "و لا تفسدوا فی الأرض بعد اصلاحها..." (اعراف/۸۵)؛ و در زمین از پس اصلاح آن، فساد نکنید. رعایت تعادل محیط زیست و اصلاح در زمین، از مصادیق برجسته عهد و میثاق خداوند با آدمی است. روشن است نادیده گرفتن چنین عهدی، موجب خسران است: "الذین ینقضُّوا عهده الله من بعد میثاقه و یقطعون ما امر الله به ان یوصل و یفسدون فی الأرض اولتک هم الخاسرون" (رعد/۲۵).

قرآن کریم، تجاوز به حریم طبیعت، ضایع ساختن و تخریب منابع زیستی را اعتدا دانسته است؛ چنانکه می فرماید: " ضایع مکنید منابع پاکیزه ای که خداوند در اختیار شما قرار داده است و تجاوز نکنید از حدود خویش؛ چرا که متجاوزان، مشمول محبت خداوند نخواهند بود" (مائده/۸۶). برخی از محققان از این آیه شریفه، نتیجه گرفته اند که از نظر قرآن، بشری که از طریق فساد و تباهی و گذر از حدود و مرزها، پیمان الهی را بشکند و رابطه با خدا را از هم بگسلد و تعادل میان محیط با محاط را برهم زند، از شمول رحمت، محبت و رأفت الهی دور می گردد. قرآن کریم، ضمن شناسایی حق بهره مندی از ارزاق نهفته در زمین از سرکشی در

^۹ . صدیقه خراسانی، تعلیم اسلام در تعالی محیط زیست، مجموعه مقالات دومین همایش برنامه ریزی و مدیریت محیط زیست، دانشگاه تهران، خرداد ماه ۱۳۹۱.

بهره‌وری از آن نهی نموده است: "كلوا من طيبات ما رزقناکم و ال تطغوا فيه فيحل عليكم غضبي و من يحلل عليه غضبي فقد هوی" (طه / ۸۱).

با دقت نظر در نهی از طغیان در بهره‌وری از رزق الهی، می‌توان ممنوعیت و حرمت تخریب محیط زیست و از بین بردن زمینه استفاده دیگران را برداشت نمود. بدیهی است کسی که با طغیان خود رزق الهی برای بشر را تخریب نماید، مشمول غضب خداوند می‌گردد و غضب خداوند، موجب سقوط او خواهد شد. از لسان قرآن کریم در بر خوردن با متجاوزان به منابع رزق در می‌یابیم که تجاوز به حریم طبیعت و منابع زیستی آن گناه و جرمی است که خشم و غضب خداوند و سقوط انسان را به همراه دارد؛ لذا می‌توان مجازات متناسب با آن را به استناد قواعد حقوقی کیفری اسلامی، شناسایی و مقرر نمود. برخی از نویسندگان در این زمینه نوشته اند: "آیات قرآن کریم و اخبار وارده از معصومین (ع)، آشکارا اهمیت طبیعت، لزوم حمایت از آن و ضرورت "پاسخ دادن" همه جانبه کیفری و غیر آن را بیان کرده است.

بنابراین تخریب محیط زیست، افساد در زمین، ظلم به نوع بشر و موجودات زنده است و از مصادیق برجسته ظلم، اثم و جرم است. آلوده سازی آب، خاک و هوا را که موجب ایراد زیان به انسانها و موجودات دیگر می‌شود، باید ظلم و حرام به شمار آورد و مجازات متناسب و روشهای جبران خسارت را با روش اجتهادی از ادله و منابع فقه استخراج و ارائه نمود.

از منظر قرآن کریم، انفال از آن خداوند و رسول مکرم اوست: " یسئلونک عن الانفال قل الانفال لله و الرسول... " (انفال/۱). انفال، ثروتهای طبیعی چون زمینهای موات یا رها شده، معادن، دریاها، دریاچه‌ها، رودخانه‌ها و سایر آب های عمومی، کوهها، جنگل‌ها، نزارها، بیشه‌های طبیعی و مرتعی را که حریم اشخاص نمی‌باشد، شامل می‌شود و در اختیار حکومت اسلامی است تا بر اساس مصالح عامه نسبت به آنها عمل کند. شناسایی مالکیت امام مسلمانان و حکومت اسلامی بر منابع طبیعی مذکور، علاوه بر اینکه به تعادل اقتصادی جامعه کمک می‌کند تا حکومت ثروت ناشی از بهره‌وری انفال را در کاهش فاصله طبقاتی، عدالت اقتصادی و اجتماعی به کار گیرد، در حفظ تعادل زیست محیطی نیز مؤثر است؛ زیرا حکومت با وضع مقررات و اعمال آنها در زمینه منابع طبیعی و موجودات زیست محیطی، می‌تواند از تجاوز به حریم طبیعت جلوگیری کند و با

برنامه ریزی همه جانبه به توسعه محیط زیست مبادرت ورزد؛ لذا طراحی انفال در نظام اقتصادی اسلام، برای حکومت اسلامی یک روش بنیادی برای حفظ محیط زیست قبل از آلودگی و تخریب تلقی می‌شود.

بنابر نظریه مشهور فقیهان در حقوق اسلامی، آبهای عمومی، هوا و خاک و نور آفتاب؛ یعنی عناصر فراگیر طبیعت و محیط زیست، از مشترکات تلقی شده است که در قلمرو مالکیت هیچ شخص حقیقی یا حقوقی قرار نمی‌گیرد و همگان، حق دارند از آنها به نحو صحیح استفاده نمایند و هیچ کس، نمی‌تواند با آلوده کردن و سوء استفاده از آنها، زندگی دیگران را به خطر اندازد. پیش بینی مشترکات و سلب صلاحیت تملک خصوصی از این دسته از منابع و مواهب، روشی است که می‌تواند به حفظ محیط زیست کمک نماید.^{۱۰}

تقدس محیط زیست

بازشناسی اصول محیط زیست و پرهیز از تخریب آن، از عمده ترین تکالیف انسانها شمرده می‌شود. ثمره این نگاه، حفظ نشاط جامعه و افراد آن است؛ بدین جهت، در دستورات دینی، از آلوده سازی محیط تحذیر و بر برطرف ساختن و پالایش آلودگی‌ها تأکید شده است.

امام صادق (ع) می‌فرماید؛ خداوند دوست دارد نعمتی که به بنده خود داده، اثر آن را در او ببیند. پرسیدند: چگونه؟ فرمود: هر فردی جامه خود را نظیف، خود را خوشبو، خانه خود را نیکو و پیشگاه منزل خود را پاکیزه کند.

در برخی ز روایات، با بیان حقوق و وظایف متقابل شهروندان، بر قداست محیط زیست صحه گذاشته شده است. تکریم رفتارهایی که موجبات راحتی و آسایش دیگر افراد را فراهم کند، در ردیف تلاوت قرآن قرار گرفته اند، پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: هر کس از راه مسلمانان، چیزی را که باعث آزار رهگذر است بر طرف کند، خداوند اجر خواندن چهارصد آیه قرآن را در دیوان عمل او ثبت می‌کند که ثواب قرائت هر حرف، ده حسنه است.

منظور از راه، تنها مسیر زمینی نیست؛ بلکه شامل معبر دریایی و پل ارتباط هوایی نیز می‌شود. مراد از چیزی که آزار می‌رساند، خصوص موانع عبوری نیست؛ بلکه هر چیز که مایه اذیت عابران بوده و بعضی از مزایای سلامت یا نشاط جامعه را از بین می‌برد؛ مانند بوی زباله، دود کارخانه، آلودگی صوتی و سنگینی

^{۱۰}. حسین تقی‌بی، پشین.

ترافیک مشمول سخن نغز آن حضرت است و قداست رعایت اصول زیست محیطی همسان حرمت تلاوت متن مقدس دینی است.^{۱۱}

نتیجه گیری

با بررسی آیات و روایات اسلامی، تأکید فراوان دین اسلام بر استفاده درست و منطقی از طبیعت روشن می شود. انسانها، از این نعمت خداوندی که حضرت رحمان در اختیار تمامی موجودات قرار داده است، برای زندگی هر چه بهتر خویش استفاده می کنند نهادینه شدن رفتار انسان در برخورد منطقی با محیط زیست، مضمون متون مقدس دینی است.

خداوند، چون انسان را به عنوان اشرف مخلوقات و جانشین خود بر روی زمین آفریده است، به گونه ای طبیعت و هر چه را که در آن موجود است، تحت سیطره انسان قرار داده تا بتواند وظیفه جانشینی اش را به درستی انجام دهد.

انسان خداپاور و اخلاق مدار، برای انجام وظیفه خلیفه الهی اش، موهبت الهی محیط زیست و طبیعت را به عنوان ودیعه ای می نگرد که ضمن استفاده از آن اجازه تخریب و نابودی اش را ندارد؛ زیرا در مقابل هر کار و عمل خود باید پاسخگوی ذات اقدس الهی باشد. فردگرایی اومانیستی در غرب، انسان را بر خلاف طبیعت و ماهیت خداجو حرکت داد که نتیجه زیانبار این تفکر، دامن طبیعت را نیز گرفت؛ چون این انسان عقل مدار صرف، خود را در برابر هیچ نیروی ماورایی مسئول نمی دانست و حتی بر وجود خدا و اخلاق در عرصه اجتماع نیز منکر شد. برای کاستن از گستردگی مشکلات زیست محیطی - که امروزه دغدغه ای جهانی است - می توان انسان را به بازگشت به خویشتن فراخواند و ندای آسمانی دین اسلام را با انتشار دستورات آن در مسئولیت انسان در برابر خداوند در کنار تسخیر طبیعت، نه تخریب آن، به گوش جهانیان رساند تا بتوانیم از صلح پایدار در جهان و طبیعت برای آسایش بشریت بهره من شویم.

پی نوشت ها

۱. تقیبی، حسین، محیط زیست و حقوق آن از منظر قرآن کریم
۲. حسین تقیبی، محیط زیست، و حقوق آن از منظر قرآن کریم، ۱۳۸۹، (WWW.mehrnews.com/fa)

^{۱۱}. صدیقه خراسانی، پیشین.

۳. آیت الله سید علی خامنه ای، پیام به اولین همایش حقوق محیط زیست، روز نامه ایران، ۱۳۸۲/۳/۲۲.
۴. م محمدزاده رهنی، بررسی مبانی فقهی حفاظت از محیط زیست، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، سال ششم، شماره ۲۵، ۱۳۸۹.
۵. ع فاضل دربندی، اخلاق زیست محیطی در قرآن کریم، فصلنامه نظام مهندسی کشاورزی و صنایع طبیعی، سال چهاردهم، شماره سیزدهم، ۱۳۸۵، صص ۱۵-۱۴.
۶. م، حقشناس، م ذاکری، جستجوی مفاهیم زیست محیطی رد آموزه‌های اسلامی، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال سوم، شماره های ۱ و ۲، ۱۳۸۷، صص ۲۳-۳۰.
۷. م شاه ولی، ز لاجینی، فرهنگ زیست محیطی در استفاد بهینه از آب با تأکید بر اصول پایداری در اسلام، ماهنامه مهندسی، فرهنگی، سال سوم، شماره ۲۹ و ۳۰، صص ۲۸-۲۱.
۸. صدیقه خراسانی، تعالیم اسلام در تعالی محیط زیست، مجموعه مقالات دومین همایش برنامه ریزی و مدیریت محیط زیست، دانشگاه تهران، خرداد ماه ۱۳۹۱.